

Hvordan institusjoner forklarer handling

John Searles bidrag¹

Thorvald Gran
thorvald.gran@aorg.uib.no

How institutions explain action. John Searle's contribution

The relationship between institutions and action is an important and central theme in the social sciences. John Searle's conception of that relationship, or how he defines institutions and rational action and how they are related, is the theme of this article. Central concepts are the distinction between social and brute facts (Searle's realism), that status assignments and iterated agreements (we-intentions) give form to, change and deconstruct institutions and that rational actions are knowledge-based actions in the web of activated commitments. The article is an attempt to compare Searle's contribution to first principles of institutions and action in some interpretations of economic, organisational and political science theory.

Key words: John Searle • ontology of institutional action • rationality in action
• Searle's realism

Atferd i grupper er vanlig blant dyr og mennesker. Stim av fisk, elefantflokker, dugnader, bedrifter og stater er eksempler. Men *handling* i grupper, det vil si aktivitet med bevisst, reflektert referanse til grupper, er sannsynligvis særegent for mennesket. Vi oppretter og nedlegger grupper (familier, organisasjoner, bedrifter, stater, multilaterale og globale organisasjoner). Vi tildeler gruppene oppgaver og funksjoner (statusfunksjoner) og organiserer (noen av) dem deretter. Vi handler alltid i relasjoner og ofte i grupper. Fordi vi har språk kan vi tildele personer og ting statusfunksjoner (stortinget er lovgiver) som ikke lar seg avlede av noen naturlige kjennetegn ved personer og/eller ting, bygninger osv. Vi kan ta på oss forpliktelser som virker bindende (jeg vil gjøre som politiet sier).

Forholdet mellom kollektiv og individ og forholdet mellom handling og regel² (verdivalg, identitet osv.) er sentrale tema i sosiologi og statsvitenskap. Filosofen John Searle har de siste ti årene kastet seg inn i denne diskusjonen med bidrag om institusjoner og rasjonelle handlinger fra et språk- og bevissthetsfilosofisk ståsted (Searle 1995, 1998, 2001, 2004). Han har bidratt til det han kaller institusjonenes og rasjonalitetens ontologi. Det vil si han vil beskrive de førsteprinsippene som former (og avgrenser) institusjoner (Searle 1995) og rasjonelle handlinger (Searle 2001).

Oppgaven her er å drøfte forholdet mellom institusjoner og handling. Jeg vil søke etter teorier om forholdet mellom institusjoner og handling i Searles verk og sammenlikne resultatet med oppslag om hvordan institusjoner forklarer handling i (utvalgte) nøkkelttekster – i likevektsøkonomi, i institusjonell statsvitenskap og i beslutningsorientert organisasjonsteori. Hensikten er mer å presentere noen oppslag til forskning enn avklarte definisjoner og teorier. Resultatet av disse undersøkelsene er 1) at avtaler og forpliktelser fremstår som overordnet behov og nyttemaksimering i definisjonen av rasjonell handling; 2) at regler ikke forklarer handling, men er materiale i overveielsene forut for handling og at personer ofte kan velge å følge en regel og 3) at institusjoner primært former personligheter, sekundært hva personer gjør.

Forholdet mellom institusjoner og handling er et hovedtema i samfunnsvitenskapene. Jeffrey Alexander hevder for eksempel at forholdet mellom handling og orden er sosiologiens grunntema.

Action and order represent the true presuppositions of sociological debate; they establish a general framework that cannot be subsumed under other kinds of theoretical dispute and, at the same time, they manifest properties that decisively affect sociological thought at every level of the intellectual continuum [from presuppositions, through definitions, classifications and laws to observational statements] (Alexander 1982:65).

Alexander støtter Parsons løsning av problemet, som han dessuten mener er forenlig med Marx' forestilling om praksis (menneskene skaper sin historie, men ikke under fritt valgte betingelser). Handling skjer i spenningsfeltet mellom normer og verdivalg og objektiverte, materialiserte, historisk etablerte vilkår. Vilkårene kan være internaliserte, aksepterte og tatt aktivt med i begrunnelsene for handling eller de kan oppleves som eksterne, som ytre tvingende begrensninger på handling som det gjelder å beskytte seg mot, unngå, bekjempe, frigjøre seg fra osv.

Philip Abrams reiser spørsmålet om forholdet mellom handling og samfunn. «How do we, as active subjects make a world of objects which then, as it were, become subjects making us their objects» (Abrams 1982:xiii). Abrams refererer til Giddens, Bourdieu og Elias og mener med dem at 'strukturering' løser problemet. Relasjonen mellom samfunn og handling formes gjensidig og samtidig. Abrams eget bidrag er anvendelsen av struktureringsteorien i konkrete undersøkelser «to investigate the implications of the notion of society as structuring for what might be called 'concrete historical studies'. (Abrams 1982:xviii). Oppgaven er å kombinere innsikt i prosesser over tid med innsikt i hendelser i dybde og bredde. Sosiologi og historie burde forenes. Som Norbert Elias sier om dansen: Tangoen kan ikke løses opp i struktur og handling. Den er en praksis, en forløpende, spontan, praktisk strukturering. Eller som Michel Serres sier om fotballspillet: fotballen er subjektet som forener orden og uorden, som driver taktiske vurderinger hos hver enkelt spiller og de bevegelige formasjonene mellom spillerne. Abrams føyer til sin egen metafor: forholdet mellom handling og samfunn er som et spill uten regler eller hvor den eneste regelen er at alle må delta.

Searle går motsatt vei. Regler og handling bør analytisk drives fra hverandre. Den bevisste personen i samtalende/fortolkete relasjoner med kunnskaper, følelser og vilje bør inn i analysen mellom reglene, institusjonene og de rasjonelle/irrasjonelle handlingene.

Searles realisme

John Searle (1998) argumenterer for en realistisk kunnskapslære. Vi må ha et språk for å identifisere fakta, men (noen, slik identifiserte) fakta eksisterer uavhengig av oss.

If a statement is true, there must be some fact in virtue of which it is true...so from the fact that I must have a vocabulary in order to state the facts, or a language in order to identify and describe the facts, it simply does not follow that the facts I am describing or identifying have no independent existence (Searle 1998:5 og 22).

Searle er realist i den forstand at alt menneskelig har naturlige årsaker. Naturlig vil si at alt genereres fra en kombinasjon av materie og kraftfelt i naturen. Dermed er grunnproblemet i samfunnsvitenskapene:

How can there be a social and institutional reality, including economic reality, within a universe consisting entirely of physical particles in fields of force
(Searle 2005: 5).³

Han mener mye av striden mellom realisme og konstruktivisme er misforstått. Det er ikke enten konstruksjon eller realitet utenfor oss. Noen fakta konstrueres av oss, andre fakta eksisterer uavhengig av oss. De første kaller han sosiale fakta, de andre naturlige fakta (*brute facts*). Sosiale fakta er menneskeskapt og er ontologisk subjektive. Intensjonalitet og vilje ligger til grunn. En skoleklasse er et sosialt faktum. Naturlige fakta eksisterer derimot uavhengig av mennesket. De er ontologisk sett objektive. Men begge er fakta. Det vil si vi kan opparbeide objektive kunnskaper om sosiale fakta. Konstruksjon og vilje til å opprettholde konstruksjonen ligger til grunn for sosiale fakta. Konstruksjon ligger dessuten til grunn for hypoteser om naturlige fakta. Når vi har en dekkende beskrivelse da har vi lokalisert et naturlig fenomen. En dekkende beskrivelse avgrenser og angir kriterier for om fenomenet finnes eller ei. Vi kan ha objektive kunnskaper om sosiale fakta, for eksempel om skoleklasser, men ikke om egne og andres vurderinger, for eksempel 'Etter min mening er Munch verdens fremste maler'. Munchvurderingen kan registreres (som utsagn), men kan ikke prøves empirisk.

(1) **Naturlige fakta.** Når det gjelder kunnskaper om ontologisk objektive fenomen dreier sann kunnskap seg om å formulere setninger

som korresponderer med de utvalgte fenomenene. Om det regner, når Napoleon ble født og Galdhøpiggens høyde er ontologisk uavhengig av våre blikk og beslutninger, våre konstruksjoner.

(2) **Sosiale fakta.** Når det gjelder viljespørsmål (*volitional processes*) er det menneskene i samhandling som konstruerer virkelighet (Searle 1995). En avtale om å gå på kino og fullbyrdelsen neste kveld er sosiale fakta. De er ontologisk subjektive. Avtalen hever jeg-intensjoner til en vi-intensjon. Searle mener vi-intensjoner eksisterer som egne fenomen basert i, men uavhengig av jeg-intensjonene.⁴ Vi-intensjoner konstituerer grupper hvor medlemmene er klar over gruppens eksistens. Det vil si sanne kunnskaper om avtaler og grupper får status av objektiv kunnskap. Avtalen er ontologisk subjektiv og epistemisk objektiv. Searles realisme omfatter dermed konstruksjonen av sosiale fakta og avgrensningen og beskrivelsen av naturlige fakta.

I tråd med denne todelingen forholder vi oss til verden på to måter. Når det gjelder kunnskaper former vi setninger som korresponderer med verden (når de er sanne). Setningene har meningsbærende elementer og de virker på ulik måte til å formidle kunnskapen til andre (Austin 1962). Når vi utvikler kunnskap blir setningene formet og tilpasset verden innenfor et språk (gjennom prøving og feiling). Hensikten er å få setningene til å representere verden slik at andre får det samme innsynet i verden som avsender har. Når det gjelder viljes-handlinger, hvor vi gjennom samtale og samhandling skaper sosiale fakta, er det omvendt. Ordene former verden når ordene blir tatt til følge. Ordene, avtalene, skaper ny virkelighet. Avtale: kino. Iverksetting: så film x sammen = ny virkelighet = sosialt faktum.

Searle sa om sitt eget prosjekt:

Min hele tilnærming er bevisst naturalistisk. Det vil si, jeg ser menneskets evne til å skape penger, eiendom, regjering og giftermål som en forlengelse av biologiske fenomen, som menneskets evne til samarbeid og samtale (*linguistic symbolism*) (Min oversettelse, Searle 2003:300).

Denne realismen danner grunnlaget for Searles institusjons- og handlingsontologier. Anthony Giddens og Norbert Elias forsøker å føre begrepene struktur og handling opp i en høyere enhet kalt strukturering (handling former strukturer og strukturer former handlinger samtidig). Searle velger motsatt vei. Han trekker begrepene struktur og

handling fra hverandre. Institusjoner blir skapt gjennom statustildelinger (han er prest), etablering av konstitutive regler (en person blir stortingsrepresentant gjennom valg), talehandlinger som etablerer avtaler, gjentatte avtaler og realisering av dem. Institusjoner er virksomme primært i formingen av personer (personligheter).

Handling er personlig bevisst handling og inngår som oftest i relasjon til andre under en avtalt vi-intensjon. Rasjonelle eller irrasjonelle handlinger skjer i situasjoner og relasjoner hvor personen opplever valgfrihet. Når personen ikke har valg snakker vi om tvangshandlinger. Rasjonelle eller irrasjonelle handlinger er derfor aldri fullt ut styrt av regler eller institusjoner. Regler og normer er noe av materialet for rasjonelle overveielser. Men rasjonelle handlinger er pr. definisjon (som førsteprinsipp) frie i den forstand at de ikke kan avledes fullt ut av regler, verdier, identiteter eller handlingslogikk (som et sett av regler).

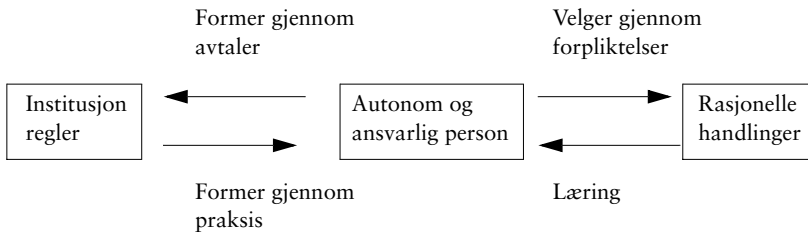
Vi opplever frihet (til å velge). Beslutninger og handling forutsetter frihet. Vi kan ikke unngå å fatte beslutninger og å handle (Searle 2001:73).

Searle forutsetter at menneskets bevissthet er intensjonal i alle sine aspekter, eller alle kapasitetene (syn, hørsel, følelser, vilje, fornuft osv.) er aktivt rettet mot verden. Rasjonelle handlinger, eller det å handle fornuftig, en begrunnet handling i valgsituasjoner, er en del av denne intensjonaliteten. Intensjonaliteten pluss rasjonaliteten utgjør personen. Fordi valg og handling tar tid, er personen ansvarlig for (i hvert fall noen av) sine handlinger (Searle 2001:92).

Hvordan institusjoner og rasjonelle handlinger er vevd sammen i praksis har Searle foreløpig sagt lite om. At den bevisste og ansvarlige personen må inn mellom reglene og de rasjonelle handlingene er han likevel sikker på. «We have to presuppose a non-Humean, irreducible notion of the self...» (Searle 2001:61).⁵ Reglene skapes gjennom avtaler. De virker gjennom formingen av personligheter. De er noe av materialet for rasjonelle overveielser. Personen velger (normalt) å handle. Styrt handling uten refleksjon og anledning til å gripe inn, er ikke rasjonell handling. Figur 1 gir en sammenfatning av Searles paradigme og hvordan personen er en (nødvendig) bevisst formidlende instans mellom institusjoner og handling.

Figur 1

Searles paradigme

Bevissthet

Personen er bevisst. Bevisstheten er produsert i kroppen, i hjernen, i personen i verden. Bevisstheten er biologisk natur. Den er en (vanligvis) stabil, oppsøkende, enhetlig og vedvarende tilstand i hjernen. Den er intensjonal, oppsøkende i alle sine aspekter (i persepsjon, følelser, refleksjon, rasjonalitet osv.). Menneskene har gjennom sin bevissthet og talehandlinger evne til å tildele ting, tegn og lyder status. Lydstøtet 'hus' betyr hus (på norsk). En (preget) mynt er en penge. Denne kulturskapende statustildelingen har formen X teller som Y i kontekst K (Stortinget X er lovgiver Y i Norge K). Menneskene søker og skaper kunnskaper ved å navngi og avgrense handlinger, relasjoner, ting, hendelser, prosesser osv. og undersøke om fenomenet er som tenkt.

Menneskelig bevissthet er, ifølge Searle enhetlig og består av mange egenskaper eller kompetanser. Rasjonaliteten er i bevisstheten. Den er ikke noe du kan slå av og på, så lenge du er bevisst. Rasjonaliteten, det vil si viljen og evnen til å tenke og handle fornuftig, å handle på gode, logiske begrunnelser, er avhengig av valgsituasjoner og personlig selvstendighet. Uten disse betingelsene forsvinner rasjonaliteten. I den grad mennesket følger regler ubevisst, uten valg, likner mennesket mer på en robot eller en maskin. Maskiner kan ikke selv tildele tegn-ting mening eller status eller ut fra en helhetsvurdering endre slike tildelinger.⁶

Institusjoner

Statustildelinger

Personvariabelen skyver regler og handling fra hverandre og knytter begge til egenskaper ved menneskets bevissthet og sosiale relasjoner i materielle omgivelser. I motsetning til den materielle, naturgitte

verden er den sosiale verden, reglene, avtalene, institusjonene, inklusive maskinene, varene, arkitekturen, veiene, jernbanene osv. skapt av menneskene. Den sosiale verden er ontologisk subjektiv (traktoren er naturstoff formet av intensjon, kunnskaper og viljeshandlinger, et sosialt faktum, tildelt *agentive functions* i faktataksonomien (Searle 1995:121). Statustildelinger er nøkkel begrepet i formingen av sosiale fakta. Bak ordenes meninger, menneskenes posisjoner, avtalenes innhold og bevisst formete ting ligger språkevnen og statustildelinger.

Avtaler i alminnelig bruk over tid skaper institusjoner. Avtalene er vi-intensjoner som skaper normativ (*deontic*) makt. ('Ja, la oss skape en bedrift i markedet for biler.') Searle ser institusjonene som det særegent menneskelige, som forutsetter språk og talehandlinger og som utgjør menneskenes skaperkraft. Gjennom statustildelingene har menneskene makten over institusjonene. Status er en evaluering (Er Bondevik en god og sterk statsminister?). Blir statustildeling svekket eller trukket tilbake svekkes institusjonene.

Organisasjoner kan tilsløre den folkelige makten gjennom objektivisering, usynliggjøring, naturalisering og tingliggjøring av relasjoner og gjennom utøvelse av makt gjennom organisering, spesialisering, indoktrinering, disiplinering, sosialisering, kontroll, straff osv. Den negative, avgrensende maktutøvelsen er fremmedgjørende. Mennesker kan tvinges til å være i institusjoner mot sin vilje, men ettersom statustildelingen svekkes, svekkes vi-intensjonen og dermed institusjonen. Maktutøvelsen krever alltid at maktutøveren tildeles status av noen.⁷ Searle sa om institusjonsanalysen:

Det dreide seg ikke om sosiale objekter, men om institusjonelle fakta. De skapes gjennom statustildelinger. Slike tildelinger dreier seg om normativ (*deontic*) makt (Min oversettelse, Searle 2003:300).

Bakgrunnen

Avtaler og konstituerende regler gir over tid form og innhold til institusjoner. Sykehus behandler syke mennesker. Statustildelingen gir handlinger mening. Jeg går til legen med helseplagene mine. Regulative regler styrer og fordeler innenfor institusjoner. Searle spør hvordan regler virker på rasjonelle handlinger. Svaret er at rasjonelle eller irrasjonelle handlinger ikke fullt ut kan avledes fra regler. Reglene er virk-

somme. De er materiale for overveielser. Personen kan velge å handle slik en regel angir. Reglene virker gjennom det Searle kaller bakgrunnen. Institusjonene trener medlemmene i sin struktur, i sine identifikasjoner, verdiorienteringer og regler, gjennom praksis. Denne treningen former en bestemt type kunnskap eller kompetanse i personene. Den former personligheten. Kunnskapen er taus, den er ikke eksplisitt eller spesifisert. Den er kroppsliggjort i den forstand at den kommer til uttrykk i beredskap, oppmerksomhet (*attentiveness*), smidighet (*agility*) og allsidig kompetanse i det aktuelle oppgavefeltet. Searle anerkjenner Bourdieus definisjon av habitus.

By contrast [to games like chess or football], modes of social life are the products of a long slow process of autonomization, and are therefore, so to speak, games 'in themselves' and not 'for themselves'. One does not embark on the game by a conscious act, one is born into the game... Belief is thus an inherent part of belonging to a field... Practical belief is not a 'state of mind', still less a kind of arbitrary adherence to a set of dogmas and doctrines ('beliefs'), but rather a state of the body (Bourdieu 1980:67–68).⁸

Bakgrunnskompetansen gjør oss i stand til å fungere på et bestemt kvalifikasjonsnivå innen institusjonens rammer og regelverk. Regel- og institusjonskunnskapen i bakgrunnen blir ikke aktivisert bit for bit i praktiske handlingssituasjoner. Bakgrunnen formes gjennom praksis, men også gjennom opplæring, sosialisering osv. Jo høyere kompetanse, desto mer har vi sansen for institusjonens verdier og arbeidsmåter, dens relasjoner til andre institusjoner osv. desto bedre er vi i stand til å handle praktisk med konkrete utfordringer innenfor – og utenfor – institusjonens rammer.

Searles poeng er at denne iboende kunnskapen om spillet ikke bestemmer eller forklarer handlingene i spillet. Overveielsene, valgene og beslutningene kommer i mellom. Bakgrunnen har følgende kjennetegn: Den er grunnlaget for forståelse av hva mennesker sier; og for tolkning av hva menneskene ser. Den gir struktur til bevisstheten og inneholder metafortellinger som gir mening til erfaringer. Den består i disposisjoner som strukturerer erfaringer og i situasjonsbestemt beredskap (*readiness*). Den angir noen generelle handlingsmønstre i ulike kjente situasjoner (Searle 1995:132–137).

Både struktur- og prosesskunnskaper er i bakgrunnen. Kunnskap om

kjøreregler er viktig for hva som blir sett og hva personen ser etter i trafikken. Prosesskunnskaper er bilder av hvordan biler typisk beveger seg i gatebildet, hvordan mennesker oppfører seg på restaurant, hva det vil si å bli forelsket osv. Disse fortellingene skaper eller utløser bestemte typer forventninger og mentale forberedelser når vi sanser eller går inn i en handlingssituasjon. Stimulert utløser bakgrunnskunnskapene en form for skjerpet bevissthet, en innretning av oppmerksomheten og en mobilisering av handlingsberedskap.

Hvordan virker bakgrunnskunnskapen? Den aktiviseres når praktiske problemer krever det. Den utløses uten at den oppsøkes. Den er klar i kroppen, i hjernen, og aktiviserer et komplekst sett av innstillinger, uten at vi bevisst bearbeider eller velger de enkelte elementene. Med slik kompetanse kan vi konsentrere oss om problemet, om handlingsmulighetene i den praktiske situasjonen og arbeide der for å finne en så god løsning som mulig. Det er snarere slik at engasjerer vi oss i bakgrunnskunnskapen, enten det er reglene i institusjonen eller det er prinsippene for vår egen måte å opptre eller arbeide i institusjonen, så faller vi lett ut av den praktiske handlingssituasjonen og fungerer dårligere der. Når vi er i handlingsmodus, vil en overgang til treningsmodus (eller sosialiseringmodus), til reglene for det hele, svekke eller avbryte deltakelsen i den praktiske handlingen.⁹

Searles påstand er at institusjonene påvirker oss, men primært gjennom bakgrunnen, gjennom praksis, utvikling og læring. For å forstå hva vi gjør praktisk, hvordan vi handler, hvordan vi deltar i aktiviteter og/eller i problemløsninger, må vi vende oss til den andre ontologien, til rasjonelle handlinger.

Rasjonelle handlinger

Ideen er at i valgsituasjoner, hvor vi opplever å ha valg og hvor vi også nødvendigvis opplever usikkerhet, der velger mennesket fritt.¹⁰ Når vi som personer velger mellom alternativer kan vi si at valget er et sprang, en spesifisert helhetsvurdering over og med grunnlag i strukturelementene. Det er normalt slik at personer står i et sett av forpliktelser og at krav og forventninger fra flere kvalitativt forskjellige institusjoner gjør seg gjeldende samtidig (multi-institusjonelle situasjoner). Dette gjør handlingen normalt til et sprang. Innhenting av informasjon, overveielser og arbeid med begrunnelser stopper. Vi handler. Handlingen er slik sett ikke regelstyrt. Hvis vi velger å handle på en begrunnelse, da er det

ikke begrunnelsen som styrer handlingen. Det er personens valg, å handle på begrunnelsen, som styrer.

If we think of the reasons I act on as the reasons that are *effective*, then it emerges that where free rational action is concerned, all effective reasons are made effective by the agent, insofar as he chooses which ones he will act on (Searle 2001:66).

Erie handlingsrom mellom beslutning og handling

Valgsituasjonen er en strukturert situasjon, men det er tids-rom (*a gap*) mellom de enkelte elementene i strukturen. Det er tids-rom fra en beslutning til den neste. Det er i disse tids-rommene i valgsituasjoner at rasjonaliteten, som alltid inneholder muligheten av irrasjonelle handlinger, utfolder seg. Strukturene eller handlingsalternativene har sin kraft, men den våkne, bevisste personen har et element av frihet, som i større eller mindre grad, ligger i situasjonen, i bevisstheten og i tiden. Handlingen har et element av frihet som i prinsippet ikke kan predikeres. Mennesket er i den forstand fritt. Den forestillingen, den autonome og ansvarlige personen, er en nødvendig variabel mellom regel og handling (Figur 1). Forutsetningen for den friheten er at personen er bevisst og er i en reell valgsituasjon. Mennesket kan tvinges til å gjøre ting, men da er rasjonaliteten koblet ut og (eventuelt) frykten har tatt over. Personen eksisterer over tid og er derfor stadig i tids-rommene mellom ting som skjer, påvirkninger, vurderinger, beslutninger og handlinger. Bevisste handlinger har begrunnelser om enn begrunnelsen måtte nærme seg det minimum som preger rutiner.

Searle deler handlingen opp i tre faser: beslutningsfasen, bestemmelsen av hva som skal gjøres, hvor som oftest motstridende oppgaver, krav og forpliktelser krever oppmerksomhet. Den fasen munner ut i en 'forutgående intensjon'. For eksempel, jeg blir enig om å komme til Trondheim og snakke om Searle. Her er det et tids-rom mellom invitasjonen og beslutningen. Det er ikke slik at et sett av årsaker gjør det helt klart at jeg bør reise. Snarere er det usikkerhet og usikkerhet som krever vilje og valg. Den andre fasen er fra beslutningen til påbegynt iverksetting. Igjen er det et tids-rom. Det finnes ikke enkle årsaker eller regler som forteller meg hvordan jeg skal foreberede meg. Igjen er det valg og vilje som må til. Den tredje fasen er å gjennomføre prosjektet. Det krever engasjement og viljekraft over tid, det Searle kaller 'intensjon i handling'. Viljen kan svikte, selvtilliten kan svikte, andre krav

kan komme inn i bildet osv. Det er Searles poeng at det er i disse mellomrommene mellom beslutningene og handlingene (tids-rommene) at rasjonaliteten utfolder seg, nettopp fordi det er mange regler, normer, verdier og identiteter. Bevisstheten gjør at det alltid er et rom for valg, selv når det bare er en gyldig regel i en beslutningssituasjon. Beslutningene, som klassisk organisasjonsteori vektlegger, kan i følge Searle bare i begrenset grad styre handling. Det er i tids-rommene mellom beslutningene og mellom dem og handlingene at rasjonaliteten utfolder seg.

The gap occurs when the beliefs, desires, and other reasons are not experienced as causally sufficient conditions for a decision (Searle 2001:66).

Fordi rasjonaliteten utfolder seg i en vev av forpliktelser og i valgsituasjoner, er våre behov og lyster svake årsaker til rasjonelle handlinger. Mens det å holde en avtale stiller oss i en valgsituasjon hvor viljen spiller en rolle, vil behov som det å være tørst ikke oppleves slik. Behovet for vann er absolutt. Et behov krever en direkte tilfredsstillelse. Vi kan velge hvordan vi vil dekke behovet, men viljen påvirker ikke behovet (selv om viljen påvirker evnen til å utholde fravær av behovsdekning). Behovet er ikke konstruert virkelighet. Behovet er ontologisk uavhengig av talehandlinger, forpliktelser og avtaler. Derfor mener Searle at de fleste rasjonelle handlinger har det han kaller behovs-uavhengige årsaker (*desire-independent causes*). Settet av ulike inngåtte avtaler og forpliktelser er det viktigste materialet for rasjonelle overveielser. Læring i bakgrunnen og overveielser av forpliktelser, målsettinger og virkemidler kommer mellom reglene (institusjonene) og de rasjonelle handlingene.

Å tale forplikter

Selv talehandlinger er gjennomsyret av forpliktelser: anerkjenne den personen man snakker til, oppriktighet i løfter, vilje til å snakke sant osv. Vanlige samtaler er ladet med moralske og etiske elementer. På denne bakgrunnen mener Searle at den klassiske rasjonalitetsforestillingen, at vi handler ut fra behov for å maksimere egen nytte har svake empiriske referanser. Det kan være at aktører i moderne (kapitalkonstituerte) markeder fremelsker forestillinger om at slik ego-sentrert nyttemaksimering er en verdifull selvoppfatning. Allerede Adam Smith argumenterte at en slik 'egoistisk' selvoppfatning (og konkurranse mellom vareprodusentene) førte til stigende velstand for alle. Den offentlige

myndigheten var nødvendig for å kontrollere at slike personer fulgte markedets spilleregler og holdt avtaler. Men slike mennesker i markeder har egne forpliktelser. De må (helst) snakke sant når de presenterer produktene sine til forbrukerne eller kompetansen sin til en arbeidsgiver. Det vil si, går vi inn på handlingene til en slik ego-sentrert nyttemaksimerer beveger også han seg i en vev av forpliktelser.

Det samme skjer med den tilhørende forestillingen om frie markeder. I praksis er markeder avtalesystemer, politisk og rettslig etablerte institusjoner som på ulike måter regulerer hvem som kan bevege seg i markedet, hvilke produkter som kan omsettes, hvilke betalingsmidler som kan brukes osv. (Chang 2003). Når begreper som nyttemaksimering og frie markeder med svake empiriske referanser likevel er i alminnelig bruk kan det være at de har en viktig ideologisk funksjon.¹¹

Forholdet mellom institusjoner og rasjonelle handlinger

Institusjoner er en type sosiale fakta. Sosiale fakta oppstår i avtaler. Avtaler forplikter. Sosiale fakta oppstår – og forsvinner – gjennom endring av statusvurderinger der menneskene samtaler og samhandler. Sosiale fakta er avhengig av at avtalene blir forstått, at de blir brukt som begrunnelse for handling og at avtalene holdes. Institusjoner oppstår når sosiale fakta blir brukt, vevd sammen med andre fakta og anerkjent av mange. Grunnloven var en kompleks avtale som gjorde Stortinget til lovgiver i Norge. Valgene rekrutterte til Stortinget og førte ulike typer kunnskaper og verdier/visjoner inn i politikken. Lovgivningen drev frem forvaltning (og omvendt). Forvaltningen rekrutterte fagfolk osv. Anerkjennelsen av Stortinget bredte seg fra embetsstanden til bønder og byborgere gjennom politisk praksis. I mellomkrigstiden ble Stortingets status angrepet både fra høyre- og venstresiden i politikken.

Institusjoner er makt. Institusjoner utvider menneskenes skaperkraft. Institusjonene vedlikeholdes ved at de brukes. Institusjoner er undertrykkende når mennesker misliker og/eller ikke verdsetter dem og likevel må innordne seg i dem. Tvangsmakt kan brukes for å holde institusjoner i live, men slikt vedlikehold er labilt. Det innebærer at avtalene som ligger til grunn har liten legitimitet og at alternative avtalesystemer fremstår som lukket. Samtidig er redusert respekt for avtaler, søken etter alternative avtaler og det å lage nye avtaler et viktig grunnlag for endring av institusjoner. På denne måten blir fritt inngåtte, menings-

fulle avtaler et materiale institusjoner er laget av. Menneskene velger, med ulike begrunnelser, å følge regler. Når sjåføren velger å stoppe bilen når politiet krever det er det sjåføren som velger å stoppe. Det er ikke regelen som stopper han, selv om regelkompetansen er i bakgrunnen og regelen er helt bevisst.

Institusjoner er i Searles betraktning skapt nedenfra, ofte som alternativ eller korrektiv til eksisterende institusjoner med svekket legitimitet eller funksjonsdyktighet (for eksempel borgerlige institusjoner som alternativ til føydale, eller neo-patrimoniales som alternativ til koloniales). Institusjoner er produkter av store antall relativt like avtaler som overholdes og stadig blir fornyet, basert i mengden og typen av persons kunnskaper, verdi-vurderinger og valg.

Statusdelingene, avtalene og institusjonene som følger og det sosiales forankring i det materielle, i det naturlige i vid forstand, gir menneskene friheter og makt til å realisere store prosjekter. Disiplinering, kontroll og sanksjoner vil i aksepterte institusjoner ofte rette seg mot opportuniste, mot avtalebrudd for egen vinnings skyld. Undergravende angrep kan komme i form av maktbruk (krig mellom eksisterende stater i ekstreme tilfeller) eller i form av nye institusjoner, nye avtaler som er den eksisterende institusjonen overlegen i moralsk og/eller funksjonell forstand. Eksisterende institusjoner kan da tappes for innhold fordi nye vinner menneskers tillit og oppslutning.

Searles mellomliggende variabel, personen og den effekten den variabelen har på definisjonene av institusjoner og rasjonell handling gir et spesifikt svar på hvordan institusjoner forklarer handling. Rasjonelle handlinger er begrunnede, kunnskapsbaserte valg i tids-rommene mellom erkjente avtaler og forpliktelser, med begrunnelsene opparbeidet i tids-rommene mellom forutgående intensjoner og intensjoner-i-handling. Institusjonene er avtalene i samfunnsformat. Institusjonenes makt er forankret i statusdelingene og evalueringene av dem. Jo høyere status desto sterkere identifikasjon med institusjonen og dermed vilje til å handle med begrunnelse i institusjonens verdier, normer og regler. Jo lavere status desto mer hierarkisk makt må institusjonenes ledere bruke for å holde menneskene innenfor institusjonens rammer og desto mer sannsynlig er det at menneskene vil lete etter alternative avtaler.

Jeg har dermed sett nærmere på hvordan Searles autonome og ansvarlige person (variabel) påvirker innholdet i begrepene institusjon og rasjonalitet. På spørsmålet hvordan institusjoner forklarer handling

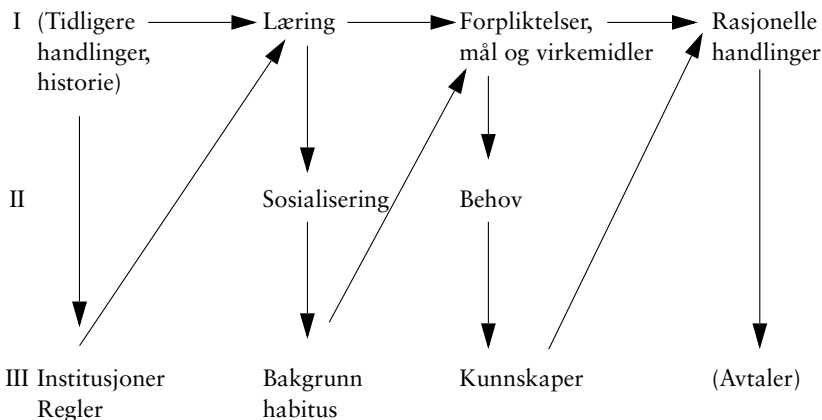
har jeg hevdet at institusjonene, i form av konstituerende regler, identiteter og forpliktelser er det vesentlige materialet for rasjonelle overveielser og handlinger. Searle henter forestillingen om konsekvensorienterte, rasjonelle handlinger tilbake til samfunnsanalysen fra eksiltilværelsen i mikroøkonomiens markedsbaserte nyttemaksimering. Reglene forklarer ikke rasjonelle handlinger. Det er et førsteprinsipp av frihet og forpliktelse i enhver rasjonell handling. Reglene er noe av materialet for rasjonelle overveielser. Personen kan velge å følge en regel. Reglene, normene og de kollektive identitetene virker i hovedsak gjennom bakgrunnen, gjennom habitus. Rasjonaliteten utfolder seg i de mange regeltomme mellomrommene, tids-rommene, i veven av behov, kunnskaper og inngåtte forpliktelser.

Analysen så langt kan sammenfattes i Figur 2. Den tar utgangspunkt i hvordan institusjoner forklarer handling (fra institusjon til handling). Analysen bør i neste omgang utvikles i motsatt retning, fra rasjonelle handlinger til institusjoner (fra Searle 2001 til Searle 1995). Figur 2 skiller tre prosessnivåer: (I) handlinger, (II) forming av personligheten og (III) naturlig-sosiale strukturer.

Hvordan tenkes forholdet mellom regler og handling i noen nøkkelttekster i økonomisk teori, statsvitenskap og organisasjonsteori? Hvor er teoriene sammenfallende med, hvor er de forskjellige fra ideer og hypoteser hos Searle?

Figur 2

Hvordan institusjoner og selvstendige personer påvirker innholdet i rasjonelle handlinger

Institusjoner i økonomisk teori

Hvilke institusjons- og rasjonalitetsbegreper danner utgangspunkt hos økonomene Paul Samuelson, Ronald Coase og Douglass North? Samuelson definerte kriteriene på rasjonell handling i sin klassiske lærebok fra 1948 (Samuelson 1964). Det rasjonelle mennesket forvalter sine ressurser slik at det får maksimal glede eller nytte ut av dem. Det vil si en økonomisk aktør handler rasjonelt når den marginale nytten av all ressursanvendelse er lik. Det vil si det rasjonelle mennesket handler slik at nytteverdien av den sist anskaffede enheten av et gode over alle godene det anskaffer skal være lik. Ideen er at nytteverdien av et produkt synker når tilgangen øker. Et eple spist betyr at nytten av ett til er mindre enn nytten av det første. Total nytte øker, men den marginale nytten synker. Denne definisjonen av rasjonell handling springer fra gledesmaksimering (*pleasure*) som førstepriussipp. I det prinsippet ligger teorien om markedet som beste institusjon for fordeling av goder mellom mennesker latent. Det er i markedet varene får priser. Det gjør måling av nytteverdier mulig.

Et problem for Samuelson var å forklare bedrifter med markeds-makt, bedrifter som kan innvirke på prisene i markedene til egen fordel (institusjonsproblemet). Markedsmakt forstyrrer utjevningen av den marginale nytten mellom aktørene. Svaret var psykologisk. Store konserner reduserer investorenes risiko. Uten slik reduksjon vil ikke teknologien bli utviklet og samfunnet vil tape i form av dyrere og mindre avanserte produkter (Samuelson 1964:87). Han innser at slike bedrifter må reguleres av det offentlige for at markedsmakten ikke skal bli for stor.

To keep the tremendously creative abilities of the modern large-scale corporation working toward the public good – that may have to be the goal for the years ahead. (Samuelson 1964:96).

Ronald Coase la i 1937 grunnlaget for institusjonsforståelsen i marginalistisk økonomisk teori. Når kostnadene med å finne nødvendige varer i markeder og inngå kontrakter økte, ble det rasjonelt å etablere bedrifter. De påtok seg planmessig gjennom arbeidsdeling og hierarki, oppgaver som tidligere ble løst gjennom markedene. Bedriftene reduserte dermed omgangen med prisfastsatte varer i markedene. Eller som det ble sagt senere, bedriften reduserte transaksjonskostnadene. Evnen

til å redusere arbeid med kontrakter i markedene ble i neste omgang et konkurransefortrinn. Igjen var psykologien – til investorene – viktig. Bedriften reduserer investorenes risiko. Bedriften gir økt kontroll over innsatsfaktorene i produksjonen. Problemet med markedsrett ble ikke erkjent av Coase. Han antok at bedriftslederne ville vurdere balansen mellom intern produksjon/organisering og kjøp i markedet ut fra den marginale nytten av de to alternativene. I analysen til Coase ligger Herbert Simons begrep om begrenset rasjonalitet latent. Det er nettopp den begrensede oversikten over nødvendige prisfastsatte varer i markedene som gjør det lønnsomt å etablere bedrifter.

Ning Wang (2003) mener Coase og Simon er empirikere interessert i sammenhenger mellom organisasjon og personers økonomisk rasjonelle handlinger. Coase forstår bedriften og staten som institusjoner innenfor en markedslogikk. Organisasjon virker når styrt koordinering er billigere enn koordinering gjennom bruk av prisme mekanismen. Han så på bedrifter, marked og stat som institusjoner. Han var skeptisk til marginalistenes modellering av personer som nyttemaksimerende egoister. Wang siterer Coase:

Most economists make the assumption that man is a rational utility maximizer. This seems to me both unnecessary and misleading (Wang 2003:820).

Marginalistisk likevektsteori var et brudd med den politiske økonomiens analyse av klasseforholdene i produksjon og omsetning, hvordan kapitalrelasjonen mellom eiere og lønnsarbeidere virket i mikro (utnytting av arbeidstiden) og i makro (teknologit utvikling og politisk sikring av markeder for privat handel). Marginalismen fjernet makroanalysen ved å forutsette at alle var ego-sentrerte nyttemaksimerere i (gitte) markeder. Searle fører makronivået tilbake med hypotesen: rasjonelle handlinger bearbeider og påvirker avtaler, som alle er verdiforankret og normsettende.

Institusjoner i organisasjonsteorien

I 1945 skrev Herbert Simon et nybrottsarbeid om organisasjoner (Simon 1965). Det var et verk om organisert samarbeid. Temaet var forholdet mellom ledelse og operatører i organisasjoner med oppmerksomhet på styring av operatørene:

...organization behavior is a complex network of decisional processes, all pointed toward their influence upon the behaviors of the operatives – those who do the actual «physical» work of the organisation (Simon 1965:220).

Som Searle senere, var Simon kritisk til likevektsøkonomenes begrep om individenes nyttemaksimering. Med erfaringer som grunnlag, utviklet han begrepet begrenset rasjonalitet og ga det to betydninger. Likevektsøkonomenes forutsetning var at aktørene hadde en fast og konsistent rangering av sine behov (en preferanseskala), full informasjon om handlingsalternativene knyttet til hver preferanse, simultan evaluering av handlingsalternativene og valg av det beste. Simon hevdet at den forutsetningen var sjelden eller aldri gyldig. Forestillingen om begrenset rasjonalitet etablerte et annet sett av forutsetninger. Organisasjoner (og personer) setter standarder. Når tilfredsstillende handlingsvalg dukker opp blir de valgt. Alternativer blir vurdert mot hverandre, men etter hvert som de dukker opp. Arbeid tar tid. Det er begrenset hva mennesker kan gjøre pr. tidsenhet. Institusjonene, kunnskapene, teknologien i vid forstand mente Simon var begrensninger som likevektsøkonomene overså.

Simon så begrensninger også i menneskets psyke og sinn. Simon mente at mennesket overlatt seg selv mer liknet en maskin enn en rasjonell aktør. «The pattern of human choice is often more nearly a stimulus-response pattern than a choice among alternatives.» (Simon 1965:108). Den antakelsen velger jeg å kalle ledelsesperspektivet på forholdet mellom institusjon og rasjonell handling. Simon hevdet at organisasjon og ledelse kunne bøte på begrensningen.

The rational individual is, and must be, an organized and institutionalised individual. If the severe limits imposed by human psychology upon deliberation are to be relaxed, the individual must in his decisions be subject to the influence of the organized group in which he participates (Simon 1965:102).

Organisasjoner er ikke makt formet gjennom maktkamp og avtaler. Organisasjon er snarere den aktivt ledete kollektive orden (gruppen) som løfter personene fra stimulus-respons til et liv i rasjonalitetens verden.

Simon, som Searle og Bourdieu på sine måter senere, mente at vaner var viktig. Trening og utdanning av medlemmer og planlegging i orga-

nisasjonene, som Simon kaller forutgående beslutninger (*prior decisions*), skaper en oppmerksomhetsstruktur (*framework of attention*). Denne strukturen er en uspesifisert kompetanse som bygges gjennom praksis over tid og som blir aktivisert automatisk i problemsituasjoner (en stimulus-respons mekanisme). Personen er gjennom praksis og planmessig trening programmert til å forstå situasjoner og i dem ta fatt på problemer/utfordringer ut fra et innlært felt av verdier, regler og normer. Slik planlegging og innlæring i bakgrunnen (i habitus) vedlikeholder høy grad av rasjonalitet.

Hence we are led to a concept of «planned» behavior as the proper means for maintaining rationality at a high level (Simon 1965:99).

Hos Simon er det organisasjoner som konstituerer personenes rasjonalitet. Organisasjon (gruppen) aktiviserer fornuften. Organisasjonen løfter personene ut av mekanikkens verden.

The deliberate control of the environment of decisions [read: through organisation and leadership] permits not only the integration of choice, but its socialization as well. Social institutions may be viewed as regularizations of the behavior of individuals through subjection of their behavior to stimulus patterns socially imposed on them (Simon 1965:108).

Her blir Simons institusjonsbegrep etablert. Institusjoner standardiserer handlingsmønstre. Det skjer gjennom ekstern (ledelsesdrevet) stimulering av medlemmene. Stimuleringen løfter medlemmene ut av passivitet og inn i den for organisasjonen fornuftige rasjonaliteten.

Simon sier at personene ikke er rasjonelle alene og begrenset rasjonelle under de beste vilkår. Organisasjon og ledelse må til for å løfte frem rasjonaliteten og for å få mennesker til å opptre fornuftig og effektivt i organisasjonen.¹²

Organisasjon hever medlemmenes kompetanse og rasjonalitet. Organisasjon var arbeidsdeling for å avgrense oppgavene og for å ordne (forenkle) relasjonene mellom personene i organisasjonen; etablering av standardiserte handlingsprogrammer, eller rutiner for å forenkle oppgavene og måten å løse dem; ordning av forholdet til omgivelsene, slik at det gikk relevant informasjon begge veier; vedlikehold av kommunikasjonskanaler slik at behandling av problemer som det ikke finnes ruti-

ner for skal kunne løses gjennom samarbeid; og trening og indoktrinering for å styrke operatørens lojalitet, og for å gi medlemmer kunnskaper om organisasjonens historie og verdier og for å lære medlemmene (operatørene) de relevante rutine (Simon 1965:102–103). Slik organisering er viktig for å realisere gruppens skaperkraft. Simons problem, sammenliknet med Searle, er førsteprinsippet: Organisasjon er ledende. Personene er stimulus-respons maskiner.

Searles analyse har elementer fra organisasjonsteorien. Det kan virke som Searle har lært av Simon når det gjelder beslutningsprosessens faser og formingen av bakgrunnskompetansen. Men Searles førsteprinsipp snur opp ned på Simons organisasjonsteori. Searle anvendt på bedriftsorganisasjonen gir grunnlag for følgende hypotese. Organisasjonene er ikke bedre enn avtalene som konstituerer dem. Private bedrifter i markeder bygger på avtaler om at bedriftene bør fokusere på egen inntjening (nyttmaksimering). Eiernes behov for maksimal profitt inngår i avtalen. Arbeiderne på sin side bør maksimere sin inntjening, sine lønninger, gjennom kompetanseheving og forhandlinger i arbeidsmarkedet om prisen på varen arbeidskraft. Gitt selvstendig teknologiutvikling, kan slike bedrifter effektivt produsere nye produkter i store mengder. De spesialisere operatørene. De avgrensere operatørens ansvar.¹³

Ny-institusjonalismen i statsvitenskapen

March og Olsen (1995) er, som Simon og Searle, kritiske til førsteprinsippet om at mennesket er en nyttmaksimerende egoist. Mens Simon mener organisasjon løfter personene opp i rasjonalitetens verden, mener March og Olsen at personene primært handler for å bevare sin identitet. De hevder at en *key idea* i ny-institusjonalismen er:

...a view of human action as driven less by anticipation of its uncertain consequences and preferences for them than by a logic of appropriateness reflected in a structure of rules and conceptions of identities (March og Olsen 1995:28).

Tanken er at mennesket tilegner seg identiteter og roller som institusjonene forvalter og som læres gjennom sosialisering. Disse identitetene og tilhørende roller meisles ut i autoritative regler (regler som institusjonene gir autoritet) og disse reglene bestemmer handlinger.

In the institutional story, people act, think, feel, and organize themselves on the basis of exemplary or authoritative (and sometimes competing and conflicting) rules derived from socially constructed identities and roles (March og Olsen 1995:30).

Mennesker vurderer sjelden sammenhenger mellom mål og midler og konsekvenser av beslutninger og handlinger. Forfatterne definerer to logikker¹⁴, to handlingslogikker, to paradigmer for handling. Det er konsekvenslogikk (*logic of consequences*) og tilpasningslogikk (*logic of appropriateness*). Beslutninger i politiske organisasjoner kan i stor grad forstås innenfor en tilpasningslogikk. Politikere vurderer i liten grad konsekvensene av hva de gjør.

Institutional conceptions of action, however, differ from rational models in a more fundamental way. The core notion is that life is organized by sets of shared meanings and practices that come to be taken as given (March og Olsen 1995:30).¹⁵

I en tekst skrevet i 1992 og utgitt på dansk i 2005, sier James March om konsekvens og tilpasnings- eller legitimitetslogikkene:

Sådanne teorier om rasjonell, forventningsbasert, kalkulert, konsekvensstyret handling, undervurderer udbredelsen af og fornuften i en alternativ beslutningslogik – den logikk som bygger på legitimitet, pligt, identitet, kald og regler. Meget observert beslutningstagningsadfærd peger på, at folk rutinemæssigt gør, hva de tror, der forventes af dem. Megen adfærd i en organisation er fastlagt i standardiserede procedurer, professionelle standarder, kulturelle normer og institutionelle strukturer. Organisations og individers beslutningstagning synes ofte at bestå i at finde «passende» regler at følge. Sprogbrugen drejer sig om pligter, forskrifter, identiteter og roller, snarere end om forventningsbaserede, konsekvensstyrede valg (March 2005:44).

Det politiske mennesket blir formet av institusjonene. Dette kan tolkes med Searle og Bourdieu slik at omgang med institusjonene former personligheter, eller habitus, og setter mennesker i stand til oppgaveløsning innenfor institusjonens rammer.

Institutions and identities constitute and legitimize political actors and provide them with consistent behavioral rules, conceptions of reality, standards of assessment, affective ties, and endowments, and thereby with a capacity for purposeful action (March og Olsen 1995:30).

March og Olsen går lenger. De plasserer organisasjonsfaktoren, slik Simon definerte den, og de rasjonelle overveielserne og handlingene innenfor konsekvenslogikkens felt. Det vil si at tilpasningslogikken, i tillegg til formingen av habitus, har stor evne til å forklare handling. Med andre ord, mennesker handler selv i politiske sammenhenger ikke ut fra rasjonelle overlegninger og bakgrunnskunnskaper, men på de verdiene, identitetene, normene og reglene som institusjonen fastholder.¹⁶ Det er handlingslogikker som bestemmer hva menneskene gjør, i hvert fall i politikken. Som det ble hevdet i et viktig arbeid fra 1970-årenes maktutredning, mennesker ansatt i norske departementer handlet i hovedsak som institusjonsforsvarere (Lægneid og Olsen 1978). Denne innsikten blir generalisert i March og Olsen (1995): Mennesker handler for å beskytte (felles) verdier *as trustees of institutional values*. De vurderer ikke eller overser (ofte) konsekvensene av handlingene. Regler og logikk i vid fortolkning bestemmer hva mennesker gjør. Institusjonene reproducerer og fastholder virkelighetsoppfatninger, verdiorienteringer og identiteter. Når vi som institusjonsmedlemmer står overfor et problem, finner vi løsninger i institusjonaliserte regler, normer, verdier og i forestillinger om 'hvem vi er'. Vi handler slik det er passende (*appropriate*) for institusjonen.

Institusjoner definerer en verdimesig og kulturell helhet, et verdifellesskap. Mennesker handler innenfor verdifellesskapet uten i nevneverdig grad å vurdere eller ta hensyn til konsekvensene av sine handlinger i eller utenfor verdifellesskapet. March og Olsen bytter ut økonomens nyttemaksimering med reproduksjon av identitet. Menneskene er ikke nyttemaksimerere og ikke særlig rasjonelle og konsekvensorienterte. Menneskene sosialiseres inn i, styres av og handler slik det passer seg innenfor institusjonen. Hvordan menneskene velger mellom simultane krav fra flere institusjoner, hvordan mennesket da handler tilpassende (*appropriate*) er uløste spørsmål i analysen. Searle hevder at når en regel bestemmer handling er rasjonaliteten koblet ut. Når et behov, en regel eller en identitet (for eksempel jeg er norsk) bestemmer handling, da har personene mistet sin selvstendighet. Ikke i noe tilfelle mener Searle, er regler, verdier og/eller identiteter tilstrekkelige til å forklare rasjonelle handlinger. Den bevisste, selvstendige og ansvarlige talende og velgende personen er alltid tilstede i rasjonelle handlinger.

Mens Simon mente organisasjonen, under god ledelse, utviklet rasjonaliteten blant sine medlemmer, forsvinner rasjonaliteten fra March og

Olsens ny-institusjonalisme. Mens Simon så på organisasjonen som en rasjonell aktør, overordnet de ansatte i fornuft, faller denne aktørdefinisjonen ut av den ny-institusjonelle teorien.¹⁷ Dermed øker distansen til Searles teori. Searle ser statusdelingene og avtalene mellom menneskene som materiale for rasjonelle overlegninger og handlingsvalg. Avtalene og forpliktelsene gjort alminnelige er institusjonene.

Hvordan institusjoner forklarer handling

Dermed har jeg skissert fire delvis overlappende forestillinger om hvordan institusjoner forklarer rasjonelle handlinger. Grensenytteøkonomene forutsetter markedet. Organisasjoner oppstår når de er effektive i markedet. Alle fire har forestillinger om habitus, om hvordan institusjonelle verdier, regler og identiteter gjennom omgang med dem i praksis internaliseres og former personligheten. Mennesket aktiviserer det relevante delområdet av habitus, den relevante, ikke-spesifiserte, allmenne kompetansen etter en lesning-fortolkning av de utfordringer og den situasjonen mennesket er i. Habitus er en kultur- og personspesifikk beredskap. Simon og Searle foreslår at organisasjonene gjennom sosialisering, trening og opplæring, etablerer en slik kompetanse (av varierende styrke) i oss alle, at mennesker formes av institusjoner. Forfatterne avviker på hvordan habitus virker. Simon sier at bakgrunnen styrer oppmerksomheten og at organisasjonen løfter medlemmene inn i rasjonaliteten. Searle hevder at habitus styrer oppmerksomheten og mobiliserer en allmenn kompetanse, som en infrastruktur for rasjonelle overveielser, beslutninger og handlinger. Organisasjonen frigjør krefter gjennom avtaler, eller vi-intensjoner. Avtalene begrenser samtidig beslutningskriteriene og skaper forpliktelser. Økonomene definerer habitus entydig (og dogmatisk) som egoistisk nyttemaksimering.

Figur 3

Fire førsteprinsipper for relasjonen mellom institusjon og rasjonell handling

(1) **Likevektsøkonomene.** Rasjonelle mennesker søker likevekt gjennom likestilling av den marginale nytteverdien av all ressursbruk. Organisasjoner erstatter prismekanismen når det er lønnsomt for eierne, dvs. når organisasjon senker transaksjonskostnadene, styrker konkurranseevnen og øker profitten.

(2) **Ny-institusjonalismen.** Mennesker handler på identiteter og tilpasser beslutninger til sin tolkning av institusjonens verdier og kultur. Institusjoner løfter menneskene inn i fellesskapene, til altruisme.

(3) **Organisasjonsteorien.** Mennesker er passive og egoistiske. Organisasjon og ledelse løfter mennesker opp i rasjonalitetens verden. Effektive organisasjoner holder medlemmenes praksis innenfor organisasjonens hegemoniske avtale, innenfor dens målsetting og verdier.

(4) **Frigjøringsteorien.** Institusjoner, betraktet som mange, like, inngåtte og realiserte avtaler, er frigjørende for partene til avtalen og styrker menneskenes kollektive, skapende kraft. Omgangen med institusjonene former personligheten. Rasjonelle handlinger er begrunnede handlinger i tids-rommene i veven av kunnskaper og aktive forpliktelser. Institusjoner er makt underlagt menneskers statustildelinger og statusevalueringer.

Konklusjon. Institusjonene er det fremste uttrykket for den kollektive fornuften

Searle henter et begrep om den selvstendige og ansvarlige personen ut av bevissthetsforskningen og Austin-inspirert språkfilosofi og setter den personen midt inn i samfunnsvitenskapenes hovedspørsmål om forholdet mellom individ og samfunn, forholdet mellom orden og handling. Analysen hans har linjer til psykologien (formingen av personligheten), til naturvitenskapene (realismen) og til biologien (forskningen på hjerne og bevissthet). Han spør hvordan avtaler og store komplekse, bevegelige avtalesystemer, kalt institusjoner, kan forplikte mange mennesker. Vil ikke den personlige selvstendigheten utelukke slike forpliktelser? Han spør om avtaler og institusjoner utelukker rasjonelle handlinger. Vil ikke institusjonene og menneskenes forankring i dem gjøre

menneskene til institusjonsforsvarere, slik at de handler i overensstemmelse med institusjonenes regler og verdier og bare sekundært med utgangspunkt i konsekvensvurderinger? Searles enkleste svar er at det er statustildelinger gjennom talehandlinger og avtaler som lager og endrer institusjoner. Det er menneskets evne til statustildelinger som gir språket og avtalene kraft. Det er avtalene vi har valgt å gå inn i, ikke behovene og lystene våre, som er primærmaterialet for rasjonelle overveielser og handlinger. Fornuftige, rasjonelle handlinger er bygget på valg gjort i veven av ulike avtaler som den enkelte er forpliktet av, i tids-rommene mellom avtalene, mellom beslutningene og handlingene. Bakgrunnskompetansen er viktig i Searles analyse. Det han (foreløpig?) har ofret lite oppmerksomhet er hvordan bevisste, aktive kunnskaper og kunnskapssystemer og dermed faggrupper og yrker påvirker vilkårene for og innrettingen av rasjonelle handlinger.

Menneskene kan styres av avtaler og regler som de ikke er klar over. I den grad det er tilfelle er rasjonaliteten lagt øde. Er personen klar over regelen kan personen prinsipielt velge. Velger personen å følge regelen er det ikke regelen som bestemmer. Det er personens valg som bestemmer. Regelen er en årsak til handling, men årsak fordi personen gjorde valget. Gjennom praktiske handlinger, trening/opplæring og sosialisering blir verdier og regler internalisert. De former personligheten. De former bakgrunnen. De former habitus. Habitus er en ikke-spesifisert, men sammensatt kompetanse som mobiliseres områdeselektivt i handlingssituasjoner. Habitus setter personen i stand til å samtale, til å handle, til å gripe fatt i problemer og utfordringer og til å finne begrunnete løsninger i form av praktisk handling. Habitus er en 'indre struktur' (personligheten), (delvis) et resultat av bearbeiding av 'ytre strukturer' (institusjoner) og læring av erfaringer.

Dette settet av førsteprinsipper tar opp i seg kunnskaper utviklet i økonomisk teori (produksjon = organisert, målrettet bearbeiding av naturstoffer), i organisasjonsteorien (begrenset rasjonalitet i hierarkiske og arbeidsdelte organisasjoner) og i ny-institusjonalismen (institusjoner former personligheter). Det løser opp og omformulerer tre påstander fra disse teorifeltene. (1) At mennesker er nyttemaksimerende egoister, (2) at institusjoner og regler bestemmer hva mennesker gjør og (3) at organisasjoner gjør menneskene til rasjonelle aktører. Reglene bestemmer ikke. De virker gjennom habitus og er materiale for rasjonelle overveielser og handlinger. De virker når mennesker velger å følge dem.

Det er ikke menneskene som er begrenset rasjonelle. Menneskene er rasjonelle. Rasjonaliteten er særegen for menneskene i evnen til status-tildeling som ligger til grunn for meningsfull tale og kollektive intensjoner eller avtaler. Det er organisasjoner som både begrenser, ordner og potenserer feltet for rasjonell handling.

Førsteprinsippene Searle utvikler skjerper kritikken av den økonomiske antakelsen om personen som en selvcentrert nyttemaksimerende enhet. Kritikken fører ikke til at rasjonaliteten forsvinner ut av analysefeltet. Rasjonaliteten blir omdefinert. Behov, kunnskaper, regler og forpliktelser (til andre, til grupper) er materiale for rasjonelle overveielser. De vurderes i veven av avtaler. Den nyttemaksimerende egoisten blir stående igjen i beste fall som en normativ konstruksjon, en ideologi og en selvforståelse som er funksjonell, for eksempel i moderne markeder. Konstruksjonen skjuler markedenes karakter av institusjoner og menneskenes karakter av selvstendige, ansvarlige, velgende og handlende personer – også når vi opptrer i markedene.

Noter

- 1 Mange skal ha takk for kommentarer og kritikk. Kolleger ved Institutt for Administrasjon og organisasjonsvitenskap har gitt viktige innspill og kritikk i stabsseminaret og ellers. Spesielt vil jeg nevne Jan Froestad, Thor Øivind Jensen, Audun Offerdal, Alf-Inge Jansen, Birte Bjørkelo og Ellen Hagen. Tor Halfdan Aase og Arnt Fløysand, geografi, UiB har vært til god hjelp. Jeg vil takke Helge Høibraaten og hans kolleger i Vitenskapsteoretisk Forum ved NTNU i Trondheim for invitasjonen til å forelese om Searle og norsk organisasjonsforskning. Øyvind Østerud, UiO, Geoffrey Hodgson, Hertfordshire, John Searle ved Berkeley og Charles Tilly ved Columbia har alle på sin måte oppmuntret til å få teksten fra hånden og tolkningene i omløp. Det samme har masterstudentene i organisasjonsteori kursene gjort. Arbeidet deres med Searletekstene – og med mine framstillinger av dem – har vært viktig for innholdet i det som her foreligger. Takk til Johan P. Olsen for respons på et tidlig utkast. Takk til min bror Haakon Gran, BI Oslo, for en vedvarende faglig diskusjon (og mye annet). Konsulentuttalelsene var til god hjelp, selv om ikke alle var like begeistret. Samtalene med redaktørene drev det hele fremover. Takk til Instituttet og SV fakultetet for finansieringen av min deltakelse på 'Searle-konferansen' i London, juni 2004.
- 2 En regel: et prinsipp, en forordning eller en antakelse som tar mål av seg å styre hva personer gjør. Normer, verdier og identiteter har regelkarakter, men regler antyder at det som skal styres er konkret og avgrenset og at det står myndighet bak. Norsk identitet tyder på positiv innordning i verdier, normer og regler som er typiske i det området som den norske staten har herredømme over. En institu-

sjon kan defineres som et målrettet sett av regler, for eksempel, skolen er en institusjon i Norge. Det vil si at det finnes et sett av regler, normer, verdier og identiteter som gir form til skoleinstitusjonen, og et sett som er særegent (i en eller annen grad) for Norge. Men institusjoner kan også ha karakter av vaner, en måte å gjøre ting på, eller være organisasjoner. De blir institusjoner når de oppfattes som en nødvendig del av storsamfunnet, at de har verdi ut over sin instrumentalitet. En logikk er også et sett av regler, men innrettet på å etablere sannhetskriterier. «A logic: a formal system using symbolic techniques and mathematical methods to establish truth-values in the physical sciences, in language, and in philosophical argument.» Gottlob Frege (1848–1925), sitert i *OED (Oxford English Dictionary)*

- 3 Richard Rorty 1989 tenker omvendt. Fordi vi må språklig avgrense naturfenomen og sette ord på prosesser i naturen for å opparbeide (formelle) kunnskaper om dem, og fordi det bare er mennesker som har utviklet språk, har ikke begreper og teorier sitt motstykke i naturen. «...the world does not provide us with any criterion of choice between alternative metaphors, that we can only compare languages or metaphors with one another, not with something beyond language called «fact» (Rorty 1989:20). Searle hevder: ja, vi konstruerer kriteriene, for eksempel begrepet regn, men når det er gjort er det tilstanden i naturen som avgjør om påstanden det regner er sann eller ikke. Det konstruerte begrepet regn angir en rekke kriterier (vanndråper som faller fra skyer) som må brukes for å vurdere om 'det regner' er sant. Fakta konstrueres begrepsmessig av mennesker. Om de påstandene som deretter blir framført er sanne eller ikke krever en undersøkelse i naturen i vid betydning.
- 4 Forestillingen om vi-intensjoner som et sosialt basis fenomen blir kritisert av Hans Schmid i temanummeret om Searle i *American Journal of Economics and Sociology*, 2003. Alex Viskovatoff mener forestillingen om kollektiv intensjonalt er unødvendig. Ingvar Johansson kritiserer Searles realisme. Han mener Searle undervurderer hvordan kategorier påvirker hva vi ser.
- 5 David Hume (1711–1776) betrakter personen som 'en samling av atskilte persepsjoner' og ideene som 'bleke avspeilinger/bearbeidinger av persepsjonene'. Searle hevder bevisstheten er et enhetlig felt og at den har evnen til å bearbeide inntrykk, statustildelinger og avtaler slik at sosiale fakta blir skapt.
- 6 Searles kinesiske rom, se Solveig Bøe, *helmer.aksis.uib.no* som mener Searles argument mot maskinintelligens ikke holder. Se også Searle 1980.
- 7 Når Sovjetunionen plutselig brøt sammen kan det være en kombinasjon av to forhold, svekket legitimitet i store befolkningsgrupper og at eliten så en egeninteresse i en ny avtale, et samarbeid med Verdensbanken og det kapitalistiske Vesten. Dermed førte avtaleendringer på toppen av systemet (eliten kan tjene på overgang til markedsøkonomi) og blant folk (ville ha mer åpenhet og demokrati) til et raskt sammenbrudd. Uten eliteinteressen kan det godt tenkes at folk så for seg endringer innenfor systemet, mer i tråd med Gorbatschevs perestroika og demokratisering av kollektivt eide foretak og statlige organer. Searles poeng er at det er statustildelingene og vi-intensjonene, de eksplisitte og implisitte avtalene, som er nøkkelen til å forstå både stabilitet, labilitet og endring av institusjoner.

- 8 I *OED* defineres *habit* slik: «A settled disposition or tendency to act in a certain way, esp. one acquired by frequent repetition of the same act until it becomes almost or quite involuntary; a settled practice, custom, usage; a customary way or manner of acting». Her er det handlingskompetansen som er i fokus, mens Bourdieu og Searle fremhever bakgrunnen som en form for kroppsliggjort, intuitive kompetanse som stimulert setter kropp og bevissthet i en bestemt situasjons-tilpasset modus. Habitus gjør klar til handling.
- 9 Marcel Proust reflekterer over forholdet mellom roller og kunst. Verselinjen er et åndeliggjort kledebon, «ikke annet enn ekstra svøp som, istedenfor å dekke over den sjelen som hadde forbundet seg med dem og tatt dem i besiddelse, lot den komme bare skjønnere til uttrykk» (Proust 1985:50). Innholdet er bak formen. Innholdet er forskjellig fra formen. Innholdet kan ikke avledes av formen. Overført, hva mennesker i organisasjoner gjør, kan ikke avledes av organisasjonens regler og formaliteter. Eller, handlingen er noe annet enn regelen. Proust fremhever at ideene (modellene, reglene) om scenekunsten hindrer innsyn i scenekunsten. Det var da Marcel lot ideene om skuespillet fare at han virkelig så spillet: «Nå holdt jeg det bare ikke opp mot en forutinntatt, abstrakt og falsk ide om scenekunsten, og jeg forstod at det var nettopp dette som virkelig var scene-kunst.» Modellen, idealtypen, forbereder personen (former habitus). Opplevelsen forutsetter et sprang ut av modellen til det faktiske, praktiske innholdet, til handlingen. I stedet for å sammenlikne handling mot regel eller rollefortolkning, «forsøkte jeg å utvide min tanke så meget som mulig for å kunne ta imot alt hva det [spillet] inneholdt (Proust 1985:51). Skuespilleren er viktig. «Slik visste La Berma å sette inn, i den moderne skuespillteksten like meget som i Racines verselinjer, disse veldige bilder av smerte, av opphøyet ro, av lidenskap, som var hennes egne kunstverk, og hvor man straks kjente henne igjen, slik man gjenkjenner en maler i de portrettene han har laget av helt forskjellige personer» (Proust 1985:53).
- 10 At det kan være et statistisk mønster i et individs gjentagne valg over tid, for eksempel at en bedriftsleder velger som oftest å handle i overensstemmelse med eiernes uttalte interesse, truer ikke forutsetningen om frihet hver gang lederen velger en handling. Når vi leter etter mønster gjør vi handlingen og dens premiser til objekter.
- 11 Med referanse til Austin og Searle, reiser Knut Midgaard (1980) spørsmål om nyttemaksimeringens betydning for rasjonelle handlinger. Prioritering av egen interesse (*selfishness*) er åpenbart viktig i politikken. Problemet er om mennesker som ser bort fra forpliktelser til andre bør betraktes som rasjonelle aktører. Er ikke slik ego-sentrert handling begrenset eller pervertert (*deficient*) rasjonalitet? Midgaards konklusjon er at rasjonell (politisk) handling innebærer å ta forpliktelser og oppriktig samtale om handlinger alvorlig.
- 12 Thorsvik og Jacobsen (1997:261) bekrefter hvor levedyktig Simons ledelsesmodell har vært i det norske organisasjonsteori-feltet. De tilbakeviser med noen få setninger den økonomiske nyttemaksimeringen (perfekt rasjonalitet) og lister menneskets biologiske begrensninger: – hjernen er begrenset, mennesket har begrenset tid og ressurser, mennesket omformer ukjente ting til kjente, det leter

etter informasjon som støtter opp om etablerte oppfatninger osv. Generelt: «psyklogiske faktorer. svekker evnen til å handle rasjonelt.» Som hos Simon følger konklusjonen at det er organisasjonen som hever rasjonalitetsnivået: «Formelle organisasjoner bekrefter en erkjennelse av at mennesker kan oppnå en høyere grad av rasjonalitet gjennom samarbeid basert på arbeidsdeling, spesialisering og koordinering» (1997:266). Problemet er ikke avtaler og samarbeid. Problemet er hvordan organisasjon og ledelse kan gjøre medlemmene rasjonelle. Simon forutsetter at mennesket er begrenset og at organisasjon prinsipielt konstituerer og utvider rasjonaliteten. Searle forutsetter personens frihet, personens evne til å overskride begrensninger. Searle nærmer seg rasjonalitetens substans gjennom avtalene. Avtalene frigjør partene til avtalene. De legger begrensninger på aktører som trekkes inn i avtalene mot deres vilje.

- 13 Når samarbeidstiltakene, i form av selvstyrte grupper, eksempelvis i Volvo-fabrikkene brøt sammen, er en forklaring at gruppene, på grunn av selvstyret, utvidet sitt engasjement og ansvar inn på områder som ledelsen ville ha styring med alene.
- 14 Forholdet regler-logikk, jfr fotnote 2.
- 15 At vi som førstetrinnsipp følger regler og det nærmest ubevisst, blir understreket av Frank Dobbin. Charles Perrow (2002:123–124) siterer Dobbin: «large chunks of social life are not subject to continuous rational inquiry...but simply taken for granted. Most of our activity is of this sort; it is the supreme social efficiency to live by stereotypes...»
- 16 March og Olsen (1995) reiser spørsmålet om demokratiets betingelser. Den viktigste er at folk er lojale til de demokratiske institusjonene. For at det skal skje er det viktig at folk legger 'sin egen' rasjonalitet til side. Demokrati krever «that individuals act within the political system as trustees of those institutions, rather than as autonomous individuals.» (1995:99). Et ytterligere vilkår er at folk ikke har andre sterke identiteter enn den til demokratiet. «In fact, many of the greatest dangers to the democratic polity come not from individual self-seeking but from deep, group-based identities that are inconsistent with democracy, for example, strong feelings of ethnic, national, religious, and class identities.» (1995:39).
- 17 Jepperson (1991) fører ny-institusjonalismen frem til en ekstrem fortolkning. Han foreslår at mennesker under sterke institusjoners innflytelse ikke kan sies å handle overhodet. Mennesket handler først når det bryter ut av institusjonenes grep. «...one takes action by departing from them, not by participating in them» (Jepperson 1991:149). Institusjoner er ikke avhengig av handling for å bli reproduert. «Institutions are not reproduced by action, action in the sense of...collective mobilization, mobilization repetitively reengineered and reactivated in order to secure the reproduction of a pattern». Institusjoner reprodueres av «selvstendige, selv-drevne sosiale prosesser». Institutions «owe their survival to relatively self-activating social processes» (Jepperson 1991:145). Hva disse selv-aktiverende prosessene består i utover etablerte regler og rutiner og hvordan overgangen fra lojal tilpasning til handling skjer, blir ikke angitt. Institusjoner er regel systemer «som eksisterer utenfor personenes bevissthet» (siteret fra Berger, Berger,

and Kellner 1973:11). Institusjonalisme er «argumenter relatert til regler (higher-order constraints) etablert gjennom sosial konstruksjon» (Jepperson 1991:144). «Institusjonsteorien sier, ifølge Jepperson, at personer (aktører) ikke er grunnleggende sosiale enheter. Teorien foreslår at aktørene og interessene formes av institusjoner, og at aktørene selv ofte er institusjoner» (Jepperson 1991:158, min oversettelse).

Litteratur

- Alexander, Jeffrey (1982) *Theoretical Logic in Sociology*. Los Angeles, CA.: University of California Press
- Austin, John (1962) *Sense and Sensibilia*. Oxford: Oxford University Press
- Bourdieu, Pierre (1993) *Sociology in Question*. London: Sage Publications
- Chang, H.J. (2003) *Rethinking Development Economics*. London: Anthem Press
- Coase, Ronald (1937) «The Nature of the Firm». *Economica* 4, reprinted in O. Williamson, S. Winter (eds.) (1993) *The Nature of the Firm*. Oxford: Oxford University Press
- Jepperson, Ronald (1991) «Institutions, Institutional Effects, and Institutionalism.» Chapter six in *Powell and DiMaggio* (1991)
- Lægreid, Per og J.P. Olsen (1978) *Byråkrati og beslutninger*. Oslo: Universitetsforlaget
- March, J. og J.P. Olsen (1995) *Democratic Governance*. New York: The Free Press
- Midgaard, Knut (1980) «On the Significance of Language and a Richer Concept of Rationality» i L. Lewin and E. Vedung (red) (1980) *Politics as Rational Action*. Dordrecht: Reidel Publishing Company
- North, Douglass (1990) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press
- Perrow, C. (2002) *Organizing America*. Princeton, NJ.: Princeton University Press
- Powell, W. and P. DiMaggio (1991) *The new institutionalism in organizational analysis*. Chicago, ILL.: University of Chicago Press
- Proust, Marcel (1985) *På sporet av den tapte tid. V Veien til Guermantes – 1*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Rorty, Richard (1989) *Contingency, irony, and solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press
- Samuelson, Paul (1964) *Economics*. New York: McGraw Hill
- Searle, John (1980) «Minds, brains and programs.» i *The Behavioral and Brain Sciences*, vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press
- Searle, John (1992) *The Rediscovery of the Mind*. Cambridge, MA: MIT Press
- Searle, John (1995) *The construction of social reality*. London: Allen Lane, The Penguin Press
- Searle, John (1998) *Mind, Language and Society. Philosophy in the Real World*. New York: Basic Books
- Searle, John (2001) *Rationality in Action*. Cambridge, MA.: MIT Press
- Searle, John (2003) «An exchange» i *American Journal of Economics and Sociology* Vol 62, no. 1 January

- Searle, John (2004) *The Mind. A brief introduction*. New York: Oxford University Press
- Simon, Herbert (1965) *Administrative Behavior. A Study of Decision-Making Process in Administrative Organisation*. New York: The Free Press
- Thorsvik, Jan og Dag Ingvar Jacobsen (1997) *Hvordan organisasjoner fungerer*. Bergen: Fagbokforlaget
- Wang, Ning (2003) «Coase on the nature of economics». *Cambridge Journal of Economics* 2003, 27